

UOT 81`282.

AŞIQ QURBANİ POEZİYASINDA FRAZELOGİZMLƏRİN YERİ

İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.f.d, baş müəllim

nemetibayev@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan dili, frazeologizm, Qurbani, aşiq poeziyası, feili frazeologizmlər

Zəngin folklor yaradıcılıq ənənəsi olan xalqımız klassik ədəbiyyatın geniş bir sahəsi kimi müxtəlif dövrlərdə inkişaf etmiş aşiq poeziyasına da təsir etmiş, həmin janrı bugünkü dövrümüzdə qədər yaşatmışdır. Odur ki, aşiq sənəti, aşiq yaradıcılığı dilimizin qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” qopuzundan başlamış, müasir saza qədər inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Fakt olaraq, XVI-XVII əsrlərdə yazıya alınmış və yaxud da üzü köçürülmüş “Dədə Qorqud” və “Şəhriyar” kimi dastanlarımız mövcuddur ki, onlar öz mövqelərini itirməyərək gözəl bir nümunədir.

Azərbaycan dilinin qədimdən üzübəri şifahi ədəbi dil ənənələri vardır. Xalq yaradıcılığı nümunələri: əfsanələr, müdrik kəlamlar, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, nağıllar, dastanlar, bayatılar, laylalar, ağılar və s. janrlar Azərbaycan xalqının müdrikiyindən, istedadından xəbər verir. Folklorun göstərilən həmin sahələri haqqında istər ədəbiyyatşünaslıq tarixində, istərsə də dilçilik tarixində xeyli tədqiqat işləri aparılmış, araşdırmalarda müəyyən məqamlar üzə çıxarılmışdır.

Ümumi dilçilikdə, o cümlədən müasir Azərbaycan dilçiliyində keçən əsrin ortalarından tədqiqata cəlb edilən frazeologiya elmi haqqında da bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Burada təkcə frazeologiya nəzəriyyəsi deyil, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərində əksini tapmış frazeologizmlər haqqında araşdırmalar öz həllini tapmışdır.

Buna nümunə olaraq Q.S.Kazımovun “Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili (“Dağılan tifaq” pyesi əsasında)” [5], S.H.Mehdiyevanın “Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında)” [7], S.N.Murtuzayevin, M.F.Axundovun dramaturgiyasının frazeoloji materialları əsasında yazdığı “M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri” [9], M.B.Məmmədovun “N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeologiyası” [8], N.F.Seyidəliyevin Azərbaycan dastan və nağıl dilinin materialları əsasında “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” [10], T.Əsgərovanın Azərbaycan klassik şairi İmadəddin Nəsiminin anadilli poeziyası əsasında yazdığı “Nəsimi dilinin frazeologiyası” [2] və s. onlarca bu cür tədqiqat işlərinin adını çəkə bilərik.

Aparılmış hər bir elmi əsərdə frazeologizmlərin xalq dili əsasında yaranıb formalaşması məsələsinin düzgünlüyü vurğulanır.

Frazeologizmlərin, adətən, bir çox sahələrdə işlənməsi özünü təsdiq edir ki, bunu da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) danışiq dilində işlənən frazeologizmlər;
- b) poetik frazeologizmlər;
- c) komparativ frazeologizmlər;
- ç) evfemistik frazeologizmlər;
- d) dialekt frazeologizmləri və s.

Qeyd edək ki, poetik frazeologizmlərin tərkibinə həm klassik-poetik frazeologizmlər, həm də folklor frazeologizmləri daxildir.

Folklor frazeologizmləri özləri də iki növdə fərqləndirilir:

1. Aşiq poeziyasında frazeologizmlər;

2. Nağıl-dastan frazeologizmləri.

Nağıl-dastan frazeologizmlərinə əsasən bu janrlara məxsus olan və digər üslublarda da işlənən obrazlı frazeoloji birləşmələr aid olduğu halda, aşıq poeziyası frazeologizmlərinə bu sahəyə xas olan obrazlı ifadələr aiddir. O ifadələr ki, onlar həm klassik aşıq poeziyası, həm də çağdaş aşıq şeiriyyəti üçün xarakterikdir.

Araşdırmalar göstərir ki, aşıq poeziyasında ən çox işlənən sabit söz birləşmələrinin tərkibini *büllur buxaq, şirin sözlü, ala gözlü, qurban olduğum, alma yanaq, eşq odu, illər ayrısı, mina gərdən, qələm qaşlı, şux baxışlı, sevdaya düşmək, gül üzlü, qaşı kaman, ay kimi parlaq, şirin zəban, başına döndüyüm, başına dolanım* və sair kimi obrazlı ifadələr təşkil edir.

Klassik aşıq poeziyası dedikdə, ilk növbədə, Aşıq Qurbani (Dirili Qurban), Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qaşım, Aşıq Valeh və bir sıra el şairləri yada düşür ki, onların da hər birinin öz poetik üslubu vardır.

Bu məqalədə yalnız klassik aşıq poeziyasının ilk nümayəndəsi, XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış ustad sənətkarımız Aşıq Qurbani poeziyasında (gəraylı, qoşma, tənris və s.) işlənmiş sabit söz birləşmələrindən müxtəsər olaraq söz açacağıq.

Əvvəla, onu vurğulayaq ki, Qurbani öz dövründə folklor ədəbi dilinin inkişafını müəyyən edərək onu istiqamətləndirdi. Sözügedən dövrdə görkəmli söz ustaları yetişdi ki, onların da ədəbi dilimizin inkişafında rolunu inkar etmək olmaz. Ş.İ.Xətai dilini ustad Aşıq Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının qoşmaları, gəraylıları, tənisləri, deyişmələri, Sarı Aşığın bayatıları, XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin və başqa şairlərin realist poeziyasını zənginləşdirmişdir. Məsələn, Aşıq Qurbaninin şeiriyyətini araşdırıb təhlil etdikdə, görürük ki, onun dili xalq dilinin qrammatik quruluşu ilə, demək olar ki, eynidir, ərəb və fars mənşəli sözlərdən tamamilə uzaqdır. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olur: *Düşdüm dilbilməz əlinə; aldı, ucuz satdı məni; şirin yuxusuna qurban; gözlərini aç, mehribanım, ay oğlan; Şair idim, şairliyim bilmədim; Ağlayırdın, göz yaşını silmədim* və s.

Xalis Azərbaycan dilini özündə əks etdirən həmin ifadələr ustad aşığın poeziyasında görün necə də gözəl səslənir. Aşıq Qurbaninin poeziyasında o vaxt dəbdə olan ərəb və fars sözləri belə onun dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Görkəmli dilçi Tofiq Hacıyev Qurbaninin dili haqqında yazır ki, Qurbaninin dili xalq dilinin bilavasitə özü olduğundan onun haqqındakı söz Azərbaycan xalq dilinin özü barəsindədir. Onun dilindəki söz-obrazlar, alınmalar, deməli, dövrün xalq dilində vətəndaşlıq hüququ alıbmış. [3, s. 282]

Dilçi Qəzənfər Kazımov da yazır: "...Qurbani poeziyasının əsas axarını təşkil edən şeirlərin dilində işlənmiş alınma sözlər də poeziya dilində çox işlənmiş, ümumxalq dilində sabitləşmiş, ümummillə təfəkkürə xidmət edə bilən alınmalardır". [6, s.130] Q.Kazımov hətta digər şairlərimizin dilində də ümumişlək alınmaların əhəmiyyətini də vurğulayaraq qeyd edir ki, Füzuli və Xətai dilində də çox işlənən, aşıq-məşuq əlaqələrini, gözəlin gözəllik cizgilərini, bir sözlə, lirik qəhrəmanın daxili-mənəvi və zahiri əlamətlərini əks etdirən bu cür sözlər əksəriyyət etibarilə bütün sonrakı dövr poeziya dilində alınma söz kütləsinin əsasını təşkil etmişdir. [6, s. 130]. Müəllif bu haqda bir neçə misal da göstərir: *mah, giriftar, busə, biçərə, təbib, sər, qəmzə, qəmə, şəms, hüsn, zülf* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, Qurbaninin bədii poeziyasında dilimizin bir çox tərkib elementləri özünü büruzə verir: çoxmənalılıq, sinonimlik, antonimlik, variantlıq və s. Bunun müqabilində müəllifin şeir yaradıcılığı sərbəst söz birləşmələri ilə yanaşı, sabit söz birləşmələri, atalar sözləri və zərbi-məsəllər ilə zəngin olmaqla bədiilik xüsusiyyətlərini şərtləndirən vasitələrdir. Şairin poetik üslubunda həm bədiilik, həm xəlqilik ünsürləri frazeologiyada fikri qüvvətli, ekspressiv, obrazlı və intensiv edir.

Qurbani öz poetik yaradıcılığında frazeoloji vahidləri çox ustalıqla işlətmişdir. Q. Kazımov haqlı olaraq yazır ki, Qurbaninin şeirləri frazeoloji tərkibi ilə də əslini mühafizə etməklə yanaşı, dilin demokratikləşməsi, xəlqiləşməsi, milliləşməsi istiqamətində inkişafa kömək etmişdir. Şair

ümumişlək frazeoloji vahidlərə elə poetik sözlər əlavə etmiş, ifadələri poetikləşdirmişdir ki, həzin bir şeiriyət yaranmışdır. [6, s.149]

Aşağıdakı misallarda bunun şahidi oluruq:

*Durum dolanım başına,
Aşıqindən küsən dilbər!
Gözlərini dik gözümə
Nə mən dinim, nə sən, dilbər!* (“Dilbər”)

*Yar, səni ədalət bildim,
Mən qapına dada gəldim.
Çox cəfa çəkdim yolunda,
Ömür verib bada gəldim!* (“Gəldim”)

*Heç gəlmirsən bulaq üstə,
Gündə üç yol gəlirəm mən.
Üzümə soyuq baxırsan,
Ürəyini bilmirəm mən.* (“Gəlirəm mən”)

*Başına döndüyüm, ay qəşəng pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni,
Ağ nazik əlində dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni* (“Bənövşəni”)

Frazeoloji vahidlərin quruluşuna görə iki növü məlumdur: feili frazeoloji vahidlər, qeyri-feili frazeoloji vahidlər. Qurbaninin poeziyasını araşdırdıqda məlum olur ki, feili frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Sözsüz ki, bu da feillərin mənə genişliyi, semantik zənginliyi ilə əlaqədardır: *bada vermək, ay kimi parlamaq, aqlını itirmək, ah çəkmək, bağı şan-şan olmaq, bada yetmək, başına bəla gətirmək, çöllərə salmaq, canını ələ almaq, candan eləmək (eyləmək), göz dəymək, rəngi saralmaq, sözünü açmaq, söz atmaq, üz qoymaq, üzü gülmək, qan tökmək, gözü düşmək, qan-yaş tökmək, qan eyləmək, qanına susamaq, qəm dəryasına batmaq, sevdaya düşmək, baş vermək* və s. onlarca bu cür ifadələrə rast gəlmək olur.

Aşağıda bir neçə misal göstərməklə fikrimizi bir daha sübut etmiş olarıq:

*Bilsə canan gəldiyimi, “can” eylər,
Canı ələ alıb ərməğan eylər,
Nəsihət qəmzənə ver ki, qan eylər,
Gözəllər şuxinin sitəmkarıdır.* (“Hamidarıdır”)

*Qaşların qaradı, kipriyin oxdu,
Gözlərin taladı, İrani yıxdı,
Ay kimi parladı, gün kimi çıxdı,
Tifil Qurbaninin yarı gorunda.* (“Göründü”)

*Aləmi-röyada yarımı gördüm,
Göründü gözümə haralar mənim!
Qara bağrım şan-şan oldu, dəlindi,
Baş verdi sinəmdən yaralar mənim*

*Şeyda olub gülşənimdə ötmədi,
Canan gəlib göz önündən getmədi,*

*Ha aradım əlim yara yetmədi,
Günbəgün irəngim saralar mənim! (“Haralar mənim”)*

*Laməkan şəhərindən gəldim cana mən,
Canlar əhli bir canana yetişdim,
Əldən-ələ, qabdan-qaba süzüldüm,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim. (“Yetişdim”)*

Aşıq Qurbaninin poeziyasında somatik (insan orqanizmini bildirən) frazeologizmlər üstünlük təşkil edir ki, həmin ifadələr feilin iştirakı ilə ismin müxtəlif hallarda işlənməsi nəticəsində yaranmış feili frazeologizmlərdir. Məsələn, “qan” sözü ilə Qurbanidə aşağıdakı sabit söz birləşmələri işlədilmişdir:

Qan eylər – Nəsihət qəmzənə ver ki, qan eylər; qan ağlamaq – Yaqub kimi qan ağlaram Kənanada; qanına susamaq – Bilməzəm qanıma nə susayıbdır!, qanını tökmək – Güllüb neştər ilə tökdün qanı; Buyur cəlladlara töksün qanı; qan tökmək – Yolunda qoymuşam canı, Kirpikləri tökər qanı; qan qusmaq – Qan qusasan laxta-laxta, Səni görüm ölən vaxtda; ortalığa qan tökdün - Qiya baxdın, ortalığa qan tökdün; qan oynamaq – Qan oynar buxağında saqının və s.

“Baş” sözü ilə: *başına gəlmək – Söylə dərdin bilənlərə, Dərd başına gələnlərə; başına dolanmaq – Durum dolanım başına; başına döndüyüm – Başına döndüyüm, başa gəl, başa; baş götürüb getmək – Baş götürüb Gəncə deyib gedərəm; baş açmamaq – Baş açmadım seyrağının sirrindən; başın üçün – Əziz başın üçün, oxu yazğumu; baş alıb getmək – Baş alıb gedirəm sizin mahaldan; baş əymək (əymək) - Özünə qərradı, şaha baş əyməz və s.*

Qeyd edək ki, Qurbaninin poeziyasında bir çox şeirləri ənənəvi olaraq *başına döndüyüm* ifadəsi ilə başlanır (aşiq poeziyasında klassik ədəbiyyatdan başlamış, hətta bu günə kimi bu cür başlanğıc ənənəvi olaraq dəb halını almışdır).

“Əl” sözü ilə: *əl atmaq – Əl atdım yarın dəstinə; canını ələ almaq – Canı ələ alıb ərməğan eylər; əl aparmaq – Əl aparmaq olmaz haqqın işinə; əli ətəkdən üzmək – Əlim ətəyindən üzmə sən bari; əl uzatmaq – Əl uzatdım, yarın yaxasın açam; əli yetmək (yetməmək) – Həsərət öldüm, əlim yara yetmədi; ələ düşməmək – Ələ düşməz bu dastanı tapılmaz; əldən-ələ gəzmək – Adətindi, əldən-ələ gəzərsən; əldən-ələ süzülmək – Əldən-ələ, qabdan-qaba süzüldüm və s.*

Qurbaninin poetikasında “ürək” sözünün sinonimi olan “könül” məfhumundan daha çox istifadə olunmuşdur. Çünki bu, şairənə üslubda işlənərək bir ənənə şəklini almışdır. İstər klassik, istərsə də çağdaş ədəbiyyatda həmin sözdən geniş istifadə edilmişdir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə həmin sözün iki mənası göstərilmiş və bədii ədəbiyyatdan illüstrativ materiallar verilmişdir:

“Könül *is. şair.*

1. Qəlb, ürək (mənəvi mənada)... // *məc.* Obrazlı təşbehlərdə, tərkiblərdə işlənir...
2. İstək, arzu, həvəs, meyl...” [1, s.755-756]

Qurbani də məhz həmin sözün birinci mənasını ifadə edən əsas aşağıdakı həm feili, həm də ismi tərkiblərdə istifadə etmişdir:

Könül evini yıxmaq – Yıxıbsan könlüm evini, Mürğü zər eyləmək olmaq! Könül vermək – Könül versə hamı, kimsə bab olmaz; könül quşu – Könül quşu dövr eyləyir bu bağda; könlü pərvaz etmək – Gözüm düşçək könlüm pərvaz eyləyir; könül doymamaq – Könül doymaz sən kimi canandan; könül pəri – Heç dəymədi könlümüzün pərinə; könlünü təzələmək – Qəribəm, könlümü təzələ, gəlin! və s.

Bu cür misallar çox göstərmək olar. Lakin bunların hamısını bir məqaləyə sığdırmaq mümkün deyildir. Nəticə olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, Qurbaninin obrazlı dili xalq dilinə söykənərək daha da öz təsirini itirməmiş, onu qoruyub müasir dövrümüzdə kimi saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: c. II. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 376 s.
2. Əsgərova T. Nəsimi dilinin frazeologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 239 s.
3. Hacıyev T.İ. Seçilmiş əsərləri: c. I. (I hissə). Bakı: Elm, 2016, 250 s.
4. Qurbani (tərtibçi, ön söz və qeyd və izahların müəllifi prof. Q.Kazımov). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1990.
5. Kazımov Q.Ş. Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili ("Dağılan tifaq" pyesi əsasında). Seçilmiş əsərləri: c. I. Bakı: Nurlan, 2008, s. 40-200
6. Kazımov Q.Ş. Qurbani və poetikası. Bakı: ADPU, 1996, 198 s.
7. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili ("Şəhriyar" dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991, 132 s.
8. Məmmədov M.B. N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeologiyası. (Namizədlik dissertasiyası). 1963.
9. Murtuzayev S.N. M.F.Axundovun Komediyaalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərənşr, 1962.
10. Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006, 326 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПОЭЗИИ АШУГА ГУРБАНИ

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: азербайджанский язык, фразеологизм, Гурбани, ашугская поэзия, глагольные фразеологизмы

Статья посвящена мастеру классической ашугской литературы Ашугу Гурбани. Дается краткая информация о фразеологизмах, сформировавшихся в азербайджанском языкознании. Указывается вид и структура фразеологизмов: глагольные фразеологизмы и неглагольные фразеологизмы.

В статье впервые рассматривается использование фразеологизмов в поэзии Ашуга Гурбани. Исследования показывают, что поэтическое творчество Гурбани богато фразеологизмами. Эти образные выражения, основа которых взята из народного творчества, создают в его поэзии экспрессивность, эмоции. В статье приведены примеры, относящиеся к глагольным фразеологизмам, используемым в поэзии Гурбани.

SUMMARY

THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE POETRY OF ASHUG GURBANI

Ibayev N.A.

Key words: the Azerbaijani language, the idiom, Gurbani, ashug poetry, verbal idioms

The article is dedicated to the master of classical ashug literature Ashug Gurbani. Brief information about phraseological units formed in Azerbaijani linguistics is given. The type and structure of phraseological units are specified: verbal phraseological units and non-verbal phraseological units.

The article for the first time considers the development of phraseological units in the poetry of Ashug Gurbani. Research shows that Gurbani's poetic work is rich in phraseological units. These figurative expressions, which are based on folk art, create expressiveness and emotions in his poetry. The article provides examples related to verbal phraseological units used in Gurbani poetry.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.06.2020
	Son variant	16.09.2020